

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

І. М. Кучеренко*

ГРОМАДСЬКІ ТОВАРИСТВА ЯК ВИД ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ФОРМИ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини, проголошеним Загальною декларацією прав людини і гарантується Конституцією України¹ (ст. 36), яка передбачає, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. За останні роки в Україні була створена система нормативних актів, які регулюють діяльність непідприємницьких товариств, члени яких не мають ніяких майнових прав та обов'язків. До них відносяться громадські організації, політичні партії, релігійні організації, творчі та професійні спілки, самоврядувальні організації тощо. Тому не дивним є те, що правовий статус цих юридичних осіб, став предметом досліджень науковців, зокрема В. І. Маркова, О. Ю. Литвиної, О. М. Соловійова, В. О. Чепурнова, В. Д. Фучеджі².

Але комплексного дослідження таких видів юридичних осіб в Україні не проводилося. *Метою цієї статті* є аналіз правових актів України, які визначають правовий статус видів непідприємницьких юридичних осіб, члени яких не наділені такими майновими правами як право на отримання прибутку, майна у випадку ліквідації чи виходу із товариства, а також не є власниками визначених законом об'єктів корпоративної власності (акціями, частками, паями, тощо).

16 червня 1992 р. був прийнятий Закон України "Про об'єднання громадян", який визначив правовий статус громадських організацій та об'єднань³. Цей законодавчий акт є дуже лаконічним і не досить чітко визначає межі його застосування, встановлюючи лише, що його дія не поширюється на релігійні, кооперативні організації, об'єднання громадян, що мають основною метою одержання прибутків, комерційні фонди, органи місцевого та регіонального самоврядування (в тому числі ради і комітети мікрорайонів, будинкові, вуличні, квартальні, сільські, селищні комітети), органи громадської

© Кучеренко І. М., 2008

* провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (м. Київ), доктор юридичних наук

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

² Соловійов О. М. Право власності професійних спілок України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. — Х., 2002. — 19 с.; Литвіна О. Ю. Правове положення благодійних організацій в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. — Х., 2003. — 21 с.; Чепурнов В. О. Правовий статус благодійних установ та товариств за законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. О. Чепурнов. — К., 2004. — 20 с.; Марков В. І. Створення та реєстрація суб'єктів підприємництва недержавного сектору економіки: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. — Донецьк, 2004. — 20 с.; Фучеджі В. Д. Релігійні організації як суб'єкти цивільного права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. — Х., 2006. — 20 с.

³ Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 р. // ВВР. — 1992. — № 34. — Ст. 504.

самодіяльності (народні дружини, товариські суди тощо), інші об'єднання громадян, порядок створення і діяльності яких визначається відповідним законодавством. Перерахування об'єднань громадян, до яких не застосовується Закон України "Про об'єднання громадян", напевно, є наслідком не досить чіткого визначення самого поняття та ознак об'єднань громадян. Ст. 1 Закону України "Про об'єднання громадян" встановлює, що об'єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод і незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) відповідно до цього Закону визнається політичною партією або громадською організацією. З такого визначення навряд чи можна виокремити відмінні ознаки юридичної особи, які дають підстави для виділення об'єднань громадян в окрему організаційно-правову форму юридичної особи, оскільки закон виділяє тільки мету створення такої юридичної особи — реалізація прав та свобод громадян як відмінну ознаку об'єднання громадян. Конституція України виділяє основні права та свободи, відносячи до них: право на життя, на захист життя та здоров'я (ст. 27), повагу до гідності (ст. 28), на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), на підприємницьку діяльність (ст. 42) та ін.

Крім зазначених громадських об'єднань законодавством надається право створювати й інші види громадських об'єднань, зокрема, громадські наукові організації⁴, громадські організації та інші об'єднання ветеранів війни⁵, громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку і державного кордону,⁶ молодіжні організації⁷, громадські організації жертв нацистських переслідувань⁸, спортивні організації (федерації та товариства) Закон України "Про фізичну культуру і спорт", політичні партії ("Про політичні партії").

Досить давно існують об'єднання громадян за професійними ознаками, які створюються з метою надання ними допомоги в організації та діяльності відповідних професійних груп. Одним із найбільш поширених видів невідприємницьких об'єднань громадян, які існували як за радянської влади, так і сьогодні, є професійні спілки. Головною метою цих юридичних осіб є представництво та захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки в органах державної влади та місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями на основі системи колективних договорів, а також з іншими об'єднаннями громадян. Правовий статус цих юридичних осіб регулює Закон "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", а також Закон "Про об'єднання громадян". Відповідно до ст. 1 Закону "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" професійна спілка (профспілка) — добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). Особливістю створення професійних спілок є те, що права на їх створення не мають іноземні громадяни та особи без громадянства, але вони можуть вступати до профспілок, якщо це передбачено статутами останніх. Членами профспілок можуть бути особи, які працюють на підприємстві, в установі або організації незалежно від форм власності і видів господарювання, у фізичної особи, яка використовує найману працю, особи, які забезпечують себе роботою самостійно, особи, які навчаються в навчальному закладі. А якщо це передбачено статутом профспілки, то її членами можуть бути особи, зайняті творчою діяльністю, члени селянських (фермерських) господарств, фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності, а також особи, які навчаються у професійно-технічних або вищих навчальних закладах, особи, які звільнилися з роботи чи служби у зв'язку з виходом на пенсію або які тимчасово не працюють.

Ще за часів існування Радянського Союзу творчі об'єднання громадян виділялися як самостійні види громадських організацій. Члени таких творчих спілок мали певні пільги, наприклад, щодо прав на надання додаткової жиллої площі⁹. Після прийняття

⁴ Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 13.12.1991 р. // ВВР. — 1992. — № 12. — Ст. 165.

⁵ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 р. // ВВР. — 1993. — № 45. — Ст. 425.

⁶ Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22.06.2000 р. // ВВР. — 2000. — № 40. — Ст. 338.

⁷ Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 01.12.1998 р. // ВВР. — 1999. — № 1. — Ст. 2.

⁸ Про жертви нацистських переслідувань: Закон України від 23.03.2000 р. // ВВР. — 2000. — № 24. — Ст. 182.

⁹ Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 13.12.1991 р. // ВВР. — 1992. — № 12. — Ст. 165.

Закону України “Про об’єднання громадян” такі юридичні особи створювалися та діяли відповідно до цього Закону. Але, враховуючи специфіку їх діяльності, 7 жовтня 1997 р. був прийнятий Закон України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки”, який визначив правовий статус творчих спілок. Відповідно до ст. 1 цього Закону творчі спілки — це добровільні об’єднання професійних творчих працівників (фізичних осіб, творча діяльність яких становить їх основне заняття, що завершується створенням і оприлюдненням творів або їх інтерпретацією в галузі культури та мистецтва і є головним джерелом їх доходів, незалежно від того, мають вони чи не мають будь-яких юридично оформлених трудових відносини відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва), яке має фіксоване членство і діє на підставі статуту. Творча спілка створюється групою професійних творчих працівників відповідного фахового напрямку в галузі культури та мистецтва (всеукраїнська — у складі не менш як 100 осіб, регіональна (місцева) — не менш як 20 осіб), що мають у своєму доробку завершені та оприлюднені твори культури і мистецтва чи їх інтерпретації. Особливістю формування майна та коштів творчих спілок встановлює те, що його джерелами можуть винагорода за управління майновими правами авторів відповідно до Закону України “Про авторське право і суміжні права”¹⁰; фінансування з Державного бюджету України; майно колишніх загальносоюзних творчих спілок Союзу РСР. Законодавством України передбачено також створення інших громадських об’єднань за професійними ознаками, зокрема оцінювачів,¹¹ нотаріусів¹², адвокатів,¹³ та ін.

Одним із видів підприємницьких об’єднань є організації роботодавців, які діють на підставі Закону “Про організації роботодавців” організацією роботодавців є громадська неприбуткова організація, яка об’єднує роботодавців на засадах добровільності та рівноправності з метою представництва і захисту їх прав та інтересів. Організаціям роботодавців та їх об’єднанням діють на основі статутів, які затверджуються установчим з’їздом (конференцією) роботодавців, організацій роботодавців. Головною метою організації роботодавців є представництво та захист законних інтересів роботодавців у економічній, соціально-трудовій та інших сферах, у тому числі в їх відносинах з іншими сторонами соціального партнерства. Повторюючи хибну концепцію КЗпП України щодо визнання стороною трудового договору (контракту) власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу, Закон України “Про організації роботодавців” відносить до роботодавців зазначених осіб, а не юридичних осіб. Тому реєстрація організації роботодавців та їх об’єднання здійснюється в порядку, встановленому Законом України “Про об’єднання громадян”, на що вказує ст. 13 Закону України “Про організації роботодавців”¹⁴.

Закон України “Про об’єднання громадян” встановлює, що об’єднання громадян мають право на добровільних засадах засновувати або вступати між собою в спілки (союзи, асоціації тощо), утворювати блоки та коаліції, укладати між собою угоди про співробітництво і взаємодопомогу, а створення і легалізація спілок об’єднань громадян, порядок їх діяльності та ліквідації здійснюються відповідно до цього Закону (ст. 10). Отже, до спілок, союзів, асоціацій, інших громадських організацій Закон “Про об’єднання громадян” може застосовуватися лише стосовно їх створення та легалізації, тобто реєстрації. Що стосується порядку формування їх майна, порядку управління, вимог до статутних документів, а також можливості реорганізації та підстав примусової ліквідації і порядку розподілу майна, то Закон вказані відносини не врегулював.

Одним із видів підприємницьких об’єднань громадян є релігійні організації, які утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру. 23 квітня 1991 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”, який і визначив правовий статус релігійних організацій в Україні¹⁵. Ст. 7 цього Закону виділяє такі види релігійних організацій:

¹⁰ Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. // ВВР. — 1994. — № 13. — Ст. 64.

¹¹ Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 р. // ВВР. — 2001. — № 47. — Ст. 251.

¹² Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. // ВВР. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

¹³ Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992 р. // ВВР. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

¹⁴ Про організації роботодавців: Закон України від 24.05.2001 р. // ВВР. — 2001. — № 32. — Ст. 171.

¹⁵ Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. // ВВР. — 1991. — № 25. — Ст. 283.

релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій, які в свою чергу представлені своїми центрами (управліннями). Відповідно до ст. 14 Закону право юридичної особи можуть мати й релігійні громади за умови, якщо вони зареєстрували свій статут (положення). Вважаємо, що не можна ототожнювати виділені в Законі види релігійних організацій з поділом їх на організаційно-правові форми, оскільки загалом ці юридичні особи мають однаковий порядок створення, визначення виду установчого документа (статуту чи положення), порядок формування та розпорядження майном організації, реорганізації та ліквідації, порядок розпорядження майном після ліквідації.

Ст. 117 ЦК РФ встановлює однакові цивільно-правові ознаки організаційно-правових форм громадських та релігійних об'єднань — їх учасники не зберігають прав на передане ними майно цим організаціям, не відповідають за їх зобов'язаннями. Крім цього, Закон РФ “Про громадські об'єднання” не надає членам таких організацій права на отримання майна після ліквідації. Хоча формально ст. 117 ЦК РФ не виділяє як окремі організаційно-правові форми громадські та релігійні організації, але основні ознаки цих організацій є спільними, хоча існує думка, що вони є різними організаційно-правовими формами юридичних осіб¹⁶. Інші вважають, що навряд чи правильним є виключення зі сфери дії загального закону про громадські організації релігійних об'єднань і недержавних об'єднань, які мають комерційну мету. Деякі принципові моменти статусу подібних формувань як організацій громадських логічно фіксувати в загальному законі про громадські організації, тоді як окремі, комплексні закони про релігійні і комерційні об'єднання могли б зосередитися, по-перше, на деталізації інших (які не розвиваються в законі про громадські організації) конституційних положеннях, що стосуються цих об'єднань, а по-друге, на регулюванні специфічних питань їх діяльності¹⁷. Справді, між релігійними та громадськими організаціями є відмінність в меті їх діяльності, але вона лежить у сфері задоволення “духовних потреб”. Та ця ознака не є предметом цивільного права, тому виділяти окремо організаційно-правові форми релігійних організацій немає підстав.

Поняття “громадське об'єднання” є родовим і охоплює декілька організаційно-правових форм. До них належать: громадські організації — засновані на членстві громадські об'єднання, що створюються на основі спільної діяльності для захисту загальних інтересів і досягнення статутної мети об'єднання громадян; громадські рухи — складаються з учасників і мають членства масові громадські об'єднання, мають на меті соціальні, політичні та інші суспільно-корисні цілі, які підтримуються учасниками; громадські фонди — громадські об'єднання, які не мають членства, мета яких полягає в формуванні майна на основі добровільних внесків, інших не заборонених законом надходжень і використанні цього майна з суспільно корисною метою; органи громадської самодіяльності — громадські об'єднання, які не мають членства, метою яких є спільне вирішення різних соціальних проблем, що виникають у громадян за місцем проживання, роботи або навчання; громадські установи — громадські об'єднання, які не мають членства, метою яких є надання послуг, що відповідають інтересам учасників і статутній меті вказаних об'єднань¹⁸.

Відмінність між громадськими організаціями, творчими спілками, профспілковими організаціями, політичними партіями полягає також у різному порядку формування їх майна чи встановлених законодавством обмежень щодо розпорядження ним. В зв'язку з цим науковцями робиться висновок, що кожна з цих організаційно-правових форм громадських об'єднань має свої особливості в порядку формування майна, яке надходить в громадські об'єднання, а також в управлінні ними¹⁹. Але, на наш погляд, не може бути покладена в основу виділу самостійної організаційно-правової форми така ознака, як порядок формування майна чи розпорядження майном, оскільки, наприклад, залежно

¹⁶ Грешников И. П. Субъекты гражданского права: юридическое лицо в праве и законодательстве. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — С. 116.

¹⁷ Кокотов А. Н. О статусе общественных организаций // Правоведение. — 1993. — № 3. — С. 23-24.

¹⁸ Кудрявцева Г. А. Право собственности общественных объединений по Федеральному законодательству России // Государство и право. — 1998. — № 4. — С. 35.

¹⁹ Там само.

від виду діяльності, який здійснюють господарські товариства, законодавством встановлюються також особливості формування статутного капіталу, чи обмеження щодо визначення видів майна, яке може бути у власності цих товариств.

Тому вважаємо, що істотними ознаками таких товариств є те, що їх учасники не мають визначених законом об'єктів права власності та прав на майно таких невідприємницьких товариств і не несуть відповідальності за їх зобов'язаннями. Крім цього, їх члени не зобов'язані брати майнову участь у діяльності таких невідприємницьких товариств. Встановлення деякими законодавчими актами та статутами цих товариств обов'язку їх членів сплачувати членські внески, не надає права товариству вимагати їх сплати. Такі члени товариств можуть бути лише виключені з нього. Тому можна сказати, що члени таких юридичних осіб не мають цивільних прав та обов'язків щодо майна товариства та не несуть відповідальності за його зобов'язаннями.

Виходячи зі змісту понять громада (група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів; об'єднання людей, що ставить перед собою певні спільні завдання) чи громадський (який виникає, відбувається в суспільстві або стосується суспільства, зв'язаний з ним; який добровільно обслуговує різні аспекти життя колективу)²⁰, вважаємо за необхідне прийняти Закон "Про громадські товариства", який буде регулювати правовий статус громадських товариств, як самостійної організаційно-правової форми юридичної особи, основними ознаками якого є те, що їх члени (учасники) не мають визначених об'єктів права власності і не несуть відповідальності за зобов'язаннями юридичної особи (тобто обмежена відповідальність).

Відповідно до ст. 10 Закону України "Про об'єднання громадян" останні мають право на добровільних засадах засновувати або вступати між собою в спілки (союзи, асоціації тощо), утворювати блоки та коаліції, укладати між собою угоди про співробітництво і взаємодопомогу. Хоча Закон встановлює, що створення і легалізація спілок об'єднань громадян, порядок їх діяльності та ліквідації здійснюються відповідно до цього Закону, але їх не можна віднести до об'єднань громадян. Зовсім іншу доктрину має Закон РФ "Про громадські об'єднання". Із назви цього Закону одразу випливає, що він регулює діяльність не тільки об'єднань громадян, а й об'єднань цих юридичних осіб.

На наш погляд, прийшов час у наданні права бути членами громадських організацій не тільки фізичним особам, а й юридичним, що фактично було закріплено у Закону "Про об'єднання громадян" відносно інституту колективного членства, що ми бачимо на прикладі Союзу адвокатів, який допускає можливість участі в цій громадській організацій колегіальних членів — юридичних осіб. Ще у 1990 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано Спілку адвокатів України, яка відповідно до п. 1 Статуту є громадською організацією, а п. 4.2 цього Статуту допускає можливість членства у цій громадській організації як фізичних осіб — адвокатів, так і юридичних осіб — адвокатських об'єднань, в тому числі асоціацій²¹.

Нагадаємо, що відповідно до ст. 36 Конституції України громадяни мають право створювати організації для здійснення захисту своїх прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних та культурних потреб. Але таку потребу мають не тільки фізичні, а й юридичні особи.

Можливість юридичних осіб бути членами невідприємницьких юридичних осіб, які мають на меті є здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій осіб встановлено ст. 5 Закону "Про благодійництво та благодійні організації". На перший погляд головною відмінністю між благодійними та громадськими організаціями є мета, перші надають допомогу нечленам своїх організацій, а другі — членам. З цього приводу можна навести приклад, коли не дивлячись на те, що відповідно до ст. 21 Закону України "Про об'єднання громадян" кошти та інше майно об'єднань громадян можуть спрямовуватись на благодійні цілі, була порушена кримінальна справа відносно службових осіб громадської організації в зв'язку з тим, що вони направляли кошти громадської

²⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2003. — С. 199.

²¹ Статут громадської організації "Спілка юристів України" // Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. Адвокатура України. — К.: Ін Юре, 1997. — С. 202–204.

організації на благодійництво (тобто тим самим набула статусу благодійної організації), і сплачували заробітну плату членам виконавчого органу, чим порушили вимоги ст. 17 Закону України “Про благодійництво та благодійні організації”, яка встановлює обмеження щодо отримання заробітної плати членами правління благодійної організації. Тому, на нашу думку, громадською організацією може бути визнана і членська благодійна організація, як це встановлює Закон РФ “Про благодійну діяльність і благодійні організації”²².

На підставі зазначеного можна зробити висновки:

— такі юридичні особи як громадські та релігійні організації, політичні партії, професійні та творчі спілки, самоврядні організації, адвокатські об’єднання, організації роботодавців та ін., метою яких є задоволення громадських, духовних та професійних потреб людей, відносяться до однієї організаційно-правової форми юридичних осіб приватного права, оскільки спільними ознаками для них є те, що їх члени не мають ні об’єктів права власності, ні інших майнових прав чи обов’язків у товаристві, та не несуть відповідальності за зобов’язаннями юридичної особи. Зазначені істотні ознаки дають підставу для виділення такої організаційно-правової форми як громадське товариство;

— специфіка формування майна громадських та релігійних організацій, політичних партій, професійних та творчих спілок, самоврядних організацій, адвокатських об’єднань, організацій роботодавців та ін., метою яких є задоволення громадських та духовних потреб людей, не може слугувати підставою для визнання їх самостійними організаційно-правовими формами юридичної особи;

— є потреба надати право юридичним особам бути членами громадських товариств для захисту їх інтересів та прав, але у випадках, передбачених статутом товариств;

— є необхідність прийняти Закон України “Про громадські товариства”, який регулюватиме правовий статус громадських товариств як самостійної організаційно-правової форми юридичної особи.

²² О благотворительной деятельности и благотворительных организациях: Закон Российской Федерации от 11.08.1995 г. // СЗ РФ. — 1995. — № 33. — Ст. 3334.